

Ольга ФЕРТ,

orcid.org/0000-0003-2885-8597

кандидат педагогічних наук,

доцент кафедри спеціальної освіти та соціальної роботи

факультету педагогічної освіти

Львівського національного університету імені Івана Франка

(Львів, Україна) olga.fert2@gmail.com

СОЦІАЛЬНА ПЕРЦЕПЦІЯ ЯК СКЛАДОВА ФОРМУВАННЯ ГАРМОНІЙНИХ ВІДНОСИН В ІНКЛЮЗИВНОМУ ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Пізнаючи соціальне оточення, навколишній світ, індивід сприймає, пояснює й відтворює у своєму мисленні різні його соціальні аспекти. Процес соціального пізнання надзвичайно важливий у житті людини та у її соціальній взаємодії. Особливої актуальності проблема соціальної перцепції набуває в контексті розвитку інклюзивної освітньої політики.

Метою статті є характеристика складових частин процесу міжособистісного пізнання, перцептивних механізмів та ефектів, а також їх впливу на формування гармонійних стосунків в інклюзивному освітньому середовищі, положення учня в системі особистісних взаємовідносин.

Основними складовими частинами процесу міжособистісного пізнання, зокрема в умовах інклюзивного освітнього середовища, є сприймання та оцінювання зовнішніх ознак, поведінки індивіда, створення уявлень про його психологічні особливості, стани, прогнозування дій і вчинків, створення стратегії власної поведінки. Перцептивні механізми та ефекти, такі як ідентифікація, емпатія, егоцентризм, рефлексія, стереотипізація, каузальна атрибуція, здійснюють істотний вплив на формування гармонійних стосунків в інклюзивному освітньому середовищі та потребують свідомого підходу з боку педагогічних працівників, адже є основою формування продуктивних соціальних навичок та міжособистісної взаємодії учасників інклюзивного освітнього процесу.

Положення людини характеризується тими соціальними функціями, які вона виконує. В реальних відносинах, що складаються в класі з інклюзивним навчанням, інколи виникають протиріччя між положенням, яке займає учень в системі відповідальної залежності, та його місцем у системі особистих взаємовідносин. Динаміка взаємовідносин між учнями обумовлена низкою соціально-психологічних факторів.

Положення учня в класі залежить від його особистісних якостей та характерних особливостей цієї групи, відносно якої вимірюється його положення. Одне й те ж співвідношення особистих якостей може обумовлювати зовсім різні положення людини залежно від вимог, що склалися в конкретній групі. Вплив на положення дитини в системі особистих взаємовідносин справляє також думка вчителя.

Ключові слова: соціальна перцепція, міжособистісне пізнання, інклюзивне освітнє середовище.

Olha FERT,

orcid.org/0000-0003-2885-8597

Candidate of Pedagogical Science,

Associate Professor of Special Pedagogy

And Social Work Department

of the Faculty of Pedagogical Education

of Ivan Franko National University of Lviv

(Lviv, Ukraine) olga.fert2@gmail.com

SOCIAL PERCEPTION AS A COMPONENT OF FORMATION OF HARMONIC RELATIONS IN AN INCLUSIVE EDUCATIONAL ENVIRONMENT

Understanding the social environment, the world around, the individual perceives, explains and reproduces in his thinking several of its social aspects. The process of social cognition is extremely important in human life and in its social interaction. The problem of social perception becomes especially relevant in the context of the development of inclusive educational policy.

The purpose of the article is to characterize the components of the process of interpersonal cognition, perceptual mechanisms and effects and their influence on the formation of harmonious relationships in an inclusive educational environment, the position of the student in the system of personal relationships.

The main components of the process of interpersonal cognition, in particular in an inclusive educational environment, are the perception and evaluation of external characteristics, the behavior of the individual, the creation of ideas about

his psychological characteristics, states, predicting actions and actions, creating a strategy for their own behavior and others. Perceptual mechanisms and effects, such as identification, empathy, self-centeredness, reflection, stereotyping, causal attribution, have a significant influence on the formation of harmonious relationships in an inclusive educational environment and require a conscious approach from pedagogical employees in creation interaction in inclusive educational process.

The position of a person is characterized by the social functions it performs. In a real inclusive classroom, sometimes there is a contradiction between the position occupied by the learner in the system of responsible dependence and its place in the system of personal relationships. The dynamics of the relationship between students is due to a number of socio-psychological factors.

The position of the student in the class depends on his personal qualities and the characteristics of the group against which his position is measured. The same ratio of personal qualities can cause quite different positions of a person, depending on the requirements that have developed in a particular group. The teacher's opinion is also influence in the position of the child in the system of personal relationships.

Key words: social perception, interpersonal cognition, inclusive educational environment.

Постановка проблеми. Соціальна перцепція – це сприйняття різних соціальних суб'єктів та об'єктів. В історії соціальної психології впровадженню самого терміна «соціальна перцепція» науковці завдячують американському психологу Дж. Брунеру, який довів те, що сприйняття і в продуктивному (як завершений образ), і в процесуальному вимірах є зумовленим не лише об'єктивно-фізичними (суто сенсорними) характеристиками об'єкта сприйняття, але й прихованими соціальними чинниками, до яких учений відносив минулий досвід суб'єкта, його цілі, наміри, рівень значущості ситуації (Брунер, 2008: 218–244). Соціальна перцепція в повному обсязі включає сприймання конкретним індивідом своєї групи, іншого індивіда, іншої групи. Взаємодія між людьми неможлива без їх взаємного сприймання й розуміння людини людиною. У повсякденному житті особистість повинна вчитися розуміти людей, емоційно відгукуватися на психічні стани, тобто співчувати, співпереживати, співрадіти, адекватно вибирати способи впливу на інших. Особливості та результати взаємодії між людьми значною мірою залежать від того, як вони сприймають, розуміють, відтворюють та інтерпретують поведінку одне одного, оцінюють можливості інших учасників спілкування та власні. Процес взаємодії супроводжується взаєморозумінням чи непорозумінням, здатністю чи нездатністю прогнозувати поведінку партнера по спілкуванню. Оскільки людина є істотою соціальною, то її пізнавальна діяльність реалізується в соціальному контексті.

Пізнаючи соціальне оточення, навколишній світ, індивід сприймає, пояснює й відтворює у своєму мисленні різні його соціальні аспекти. Процес соціального пізнання надзвичайно важливий у житті людини та у її соціальній взаємодії. Особливої актуальності проблема соціальної перцепції набуває у контексті розвитку інклюзивної освітньої політики.

Аналіз досліджень. Узагальнення особливостей соціальної перцепції представлено в працях різних авторів, зокрема в роботах Г. Андрєєвої (Андреева, 2000), В. Ольшанського (Ольшанский, 2002), що дає нам підстави визначити соціальне сприйняття як різновид сприйняття, який, з одного боку, включає сприймання широкого кола соціальних об'єктів, соціальних ситуацій, а з іншого боку, опосередковує оцінювання цих об'єктів з боку суб'єкта сприймання. Автори виділяють такі ознаки соціальної перцепції:

- 1) емоційно-оціночна заангажованість;
- 2) наявність зворотного впливу на суб'єкт сприймання з боку об'єкта сприймання;
- 3) перенесення фокусу суб'єкта соціальної перцепції з пасивного відображення на смислові та оціночні характеристики об'єкта сприймання;
- 4) змішаність сприйняття соціальних об'єктів з емоційними та уявними компонентами.

Аналіз психолого-педагогічної літератури свідчить про те, що проблема положення учня в колективі однолітків є досить актуальною. Роль учнівського колективу полягає в тому, що він сприяє розвитку самопізнання, створює умови для соціально-психологічного розвитку особистості, вчить відстоювати свої погляди та переконання, є тим середовищем, у якому людина пізнає свої переваги і недоліки, своє «Я», свою індивідуальність, реалізує потребу у спілкуванні, спільній діяльності, засвоює соціальні норми (В. Вахтеров, М. Демков, П. Каптерев, А. Мудрик, Л. Новікова, С. Шацький). Розвиток особистості та колективу є взаємозалежним процесом (Л. Виготський). Навчально-виховний вплив колективу на особистість учнів забезпечують такі фактори, як спілкування й позитивні міжособистісні стосунки (В. Агаєв, О. Бодальов, О. Габуєва, А. Добрович, О. Ковальов). Соціальний статус учнів у системі міжособистісних стосунків залежить від їхніх взаємин з учителем у системі формальних стосунків (Н. Березовін, А. Бодальов, А. Киричук, Я. Коломинський, Т. Коннікова).

Мета статті – характеристика складових частин процесу міжособистісного пізнання, перцептивних механізмів, ефектів та їх впливу на формування гармонійних стосунків в інклюзивному освітньому середовищі, положення учня у системі особистісних взаємовідносин.

Виклад основного матеріалу. Важливим механізмом пізнання є категоризація, передумовою якої є стабільність. Категорії виникають як фіксація певних стабільних взаємозв'язків у навколишньому середовищі. Соціальна нестабільність – це не лише швидкі та радикальні соціальні перетворення, але й їх неузгодженість, дисгармонія у різних сферах соціального життя та суспільства загалом. Дестабілізуючі процеси, культурна специфіка, національний менталітет, умови історичного розвитку країни безпосередньо впливають на стабільне пізнання, модифікуючи процес конструювання образу соціальної реальності. Процес соціального пізнання ніколи не був простим, людину завжди супроводжували труднощі й перешкоди на шляху пізнання себе та інших у соціумі (Синьов, Шульженко, 2017). Соціальне пізнання набуває особливого значення в контексті формування стосунків у колективі інклюзивного класу, адже після довгих років сегрегації процес пізнання людини з особливими потребами є значно ускладненим.

Соціальна перцепція – це пізнання соціальних об'єктів у соціальному контексті, передусім сприймання й розуміння людьми одне одного. Соціальна перцепція – це цілісне сприймання суб'єктом соціальних об'єктів (людей, груп, спільностей), що дає змогу надійніше визначати успішність і перспективи міжособистісної взаємодії.

Сприймання соціальних об'єктів якісно відрізняється від сприймання предметів матеріального світу. Соціальний об'єкт (індивід, група) не є пасивним і байдужим стосовно суб'єкта сприймання, а намагається викликати у нього позитивне уявлення про себе.

Процес міжособистісного пізнання в умовах інклюзії охоплює такі складові частини:

- сприймання та оцінювання зовнішніх ознак, поведінки індивіда, створення уявлень про його психологічні особливості, стани;
- оцінювання отриманих уявлень та зіставлення зовнішніх ознак індивіда з особистісними характеристиками;
- розуміння та інтерпретація отриманої інформації;
- оцінювання партнера загалом;
- загальні умовиводи;
- прогнозування дій і вчинків партнера;

- створення стратегії власної поведінки;
- прийняття рішення;
- прийняття партнера по спілкуванню, його цілей, мотивів, установок.

Сприймання людьми один одного у процесі спілкування, формування враження є вихідними передумовами їх пізнання. Таке сприймання – це набагато активніший процес, ніж сприймання людиною інших об'єктів світу, оскільки воно особливо активізує розумові, вольові, емоційні процеси, частіше спонукає до дії, осмислення себе та інших.

Взаємне сприймання висуває до учасників взаємодії високі вимоги, пов'язані з поглибленим інтелектуальним аналізом. За дефіциту часу та інтенсивного розвитку комунікативної інформації партнери по спілкуванню змушені наповнювати нестачу даних і знань про іншого інформацією, почерпнутою разом з першим враженням. Проте воно може частково й цілком не збігатися з подальшими уявленнями про людину. Перше враження є складним психологічним феноменом, в якому поєднуються чуттєвий, логічний та емоційний компоненти. Йому притаманні емоційне ставлення та більш-менш усвідомлені й узагальнені оцінні судження. Воно залежить від досвіду спілкування; зовнішнього вигляду, поведінки людини, за якою спостерігають; ситуації, в якій відбувається її пізнання; особистісних якостей того, хто спостерігає. Загальну особистісну сутність людини встановлюють шляхом інтерпретації елементів її зовнішності, поведінки, вчинків.

Перцептивні механізми та ефекти.

У процесі пізнання іншої людини одночасно відбуваються її емоційне оцінювання, намагання зрозуміти вчинки, спрогнозувати її поведінку та змодельовати власну. Цього досягають завдяки використанню механізмів ідентифікації, емпатії, егоцентризму, рефлексії, стереотипізації, каузальної атрибуції, ефектів соціальної перцепції.

Ідентифікація є одним з найпростіших способів розуміння іншої людини, уподібнення з нею, що відіграє важливу роль у спілкуванні та взаємодії. Ідентифікація – це процес ототожнення (уподібнення) себе з іншим індивідом або групою, основою якого є емоційний зв'язок; набуття, засвоєння цінностей, ролей, моральних якостей іншої людини; копіювання суб'єктом думок, почуттів, дій іншої людини. Ідентифікація є способом розуміння іншої людини через усвідомлене чи неусвідомлене ототожнення її із собою, намагання зрозуміти її стан, настрої, самооцінку, ставлення до світу, шляхом уявлення себе на її місці. Вона може бути повною (ототожнення себе з іншою

людиною загалом) або частковою (уподібнення за однією ознакою). Цей механізм найкраще досліджено в психоаналізі, де ідентифікація фігурує як важливий несвідомий процес, завдяки якому відбувається саморозвиток «Я» суб'єкта. З. Фрейд поділяв ідентифікацію на первинну (примітивна форма прив'язаності до матері) й вторинну (захисна форма, яка полягає у несвідомому уподібненню об'єкту, що викликає страх чи тривогу). Наслідком ідентифікації є інтроєкція, тобто виокремлення й ототожнення себе з особистістю чи групою, перенесення, запозичення, «вбирання» в себе певних рис об'єкта.

Емпатія – це осягнення емоційних станів іншої людини; психічний процес, який дає змогу зрозуміти переживання іншої людини (механізм пізнання); дія індивіда, що допомагає йому по-особливому вибудувати спілкування (особливий вид уваги до іншої людини); здібність, властивість, здатність проникати в психічний стан іншої людини (емпатійність) (Чопик, 2010). Здатність до емпатії зростає за набуття життєвого досвіду. Рівень емпатії залежить від здатності індивіда уявити, як одна подія сприймається різними людьми, визнати право на існування різних точок зору. Здатна до емпатії людина терпима до вираження емоцій іншими людьми; глибоко вникає в суб'єктивний внутрішній світ співрозмовника, не розкриваючи власного настрою і світу; готова адаптувати своє сприймання до сприймання іншої людини задля кращого розуміння того, що з нею відбувається. За багатьма ознаками механізм емпатії подібний до механізму ідентифікації передусім здатністю людини поставити себе на місце іншого індивіда, подивитися на все з його погляду. Проте ототожнення себе з іншими вона не передбачає. Виявляючи до когось емпатію, людина бере до уваги лінію поведінки партнера по взаємодії, а власну вибудовує інакше. Взавши за основу властивості вияву, вчені поділяють емпатію на такі види (Цимбалюк, 2004: 89–97):

1) емоційна емпатія (заснована на механізмах проєкції та наслідування моторних і афективних реакцій іншої людини);

2) когнітивна емпатія (базується на інтелектуальних процесах);

3) предикативна емпатія (виявляється як здатність людини прогнозувати афективні реакції іншого у конкретних ситуаціях);

4) естетична емпатія (чуттєве розуміння художнього об'єкта, який є джерелом естетичного задоволення).

Важливими формами емпатії є співпереживання, тобто переживання індивідом тих самих

емоційних станів, почуттів, які відчуває інший, і співчуття, тобто емоційне сприйняття негараздів іншого безвідносно до власного стану й дій.

Процес міжособистісного пізнання людьми один одного ускладнюється явищем егоцентризму. Як механізм пізнавальної діяльності він полягає в нездатності побачити й зрозуміти пізнавальну позицію іншої людини, невмінні оцінити факти, події, явища з її точки зору. Егоцентризм – це зосередженість індивіда на власних інтересах і переживаннях, що спричиняє його нездатність зрозуміти іншу людину як суб'єкта взаємодії та самодостатню особистість. З огляду на сферу вияву виокремлюють такі різновиди егоцентризму (Филоненко, 2008: 118–125):

– пізнавальний егоцентризм (характеризує процеси сприймання й мислення);

– моральний егоцентризм (характеризує нездатність зрозуміти причини вчинків інших людей);

– комунікативний егоцентризм (характеризує неповагу до смислових понять партнерів по спілкуванню).

Перцептивний механізм рефлексії реалізується як внутрішнє уявлення людини про думку тих, з ким вона контактує. Рефлексія – це усвідомлення індивідом того, як його сприймають і оцінюють інші індивіди або спільноти; вид пізнання, в процесі якого суб'єкт стає об'єктом свого спостереження; роздуми, аналіз власного психічного стану. Цей аспект соціального пізнання означає й пізнання іншого через з'ясування думок про суб'єкта, й пізнання суб'єктом себе через з'ясування думок інших людей про нього. Чим ширше коло спілкування, чим більше різних уявлень про те, як людина сприймається іншими, тим більше вона знає про себе й людей, що її оточують (Чопик, 2013). Рефлексія засвідчує перехід від повного включення самосвідомості в діяльність до формування нового ставлення суб'єкта не лише до діяльності, але й до себе в цій діяльності. Основу рефлексії становлять такі базові процеси психіки:

1) центрування (переоцінювання елементів, на яких фіксується погляд);

2) децентрування (механізм розвитку пізнавальних процесів особистості, який функціонує на основі здатності відтворювати точку зору іншої людини);

3) проєкція (процес і результат осягнення й породження значень, який полягає у свідомому чи несвідомому перенесенні суб'єктом власних властивостей, станів на зовнішні об'єкти).

Рефлексія передбачає не тільки знання суб'єкта про себе та свою діяльність, але й уявлення про

те, як він і його діяльність сприймаються іншими. Дозрівання механізмів рефлексії стимулює самоаналіз, формування волі, становлення особистісної зрілості.

Стереотипізація – це процес формування враження про людину на основі вироблених стереотипів; віднесення соціальних об'єктів або форм взаємодії до відомих чи таких, що здаються відомими, приписування їм знайомих рис задля прискорення чи полегшення міжособистісного спілкування. Сукупність якостей, котрі людина приписує іншій людині, називається оцінними стереотипами. Найчастіше формування стійких образів соціального об'єкта (людини, групи, події, явища) відбувається непомітно для індивіда. Стереотипи утверджуються як стійкі еталони. Вони формуються як наслідок недостатньої поінформованості, результат узагальнення особистістю власного досвіду, доповненого відомостями, отриманими з книг, кінофільмів, висловлюваннями інших людей. Стереотип допомагає швидко й досить надійно спрощувати, оформлювати у певні категорії та еталони соціальне оточення людини, легше його розуміти та прогнозувати. Когнітивною основою стереотипізації є такі операції, як селекція, обмеження, категоризація соціальної інформації. Мотиваційну основу цього механізму становлять процеси оцінної поляризації на користь своєї групи, що вселяють індивіду почуття належності та захищеності. Стереотип виконує різноманітні функції, одні з яких реалізуються на індивідуальному рівні, інші – на груповому (селекція соціальної інформації; створення й підтримання позитивного «Я-образу»; формування й підтримання групової ідеології, яка пояснює та виправдовує поведінку групи; створення й підтримання позитивного «Ми-образу»). Стереотипи є регуляторами соціальних відносин, своєрідним виправданням власної поведінки, способом вивільнення групової напруженості. Сформувавшись із недостатньої поінформованості про об'єкт сприйняття, стереотипи можуть виконувати консервативну, іноді реакційну роль, формуючи неправильні уявлення про людей, деформуючи процес міжособистісного розуміння та взаємодії. Нерідко стереотипізація породжує упередження у сприйманні іншої людини. Якщо судження про іншу людину вибудовується на основі попереднього негативного досвіду, то нове сприймання представника тієї самої групи буде також неприязним.

Каузальна атрибуція – це інтерпретація необхідної суб'єкту інформації шляхом приписування партнеру по взаємодії можливих почуттів, причин і мотивів поведінки. Дослідження каузальної

атрибуції допомагає пізнанню механізмів взаєморозуміння, процесів інтерпретації суб'єктом міжособистісного сприймання причин і мотивів поведінки інших людей.

Фундаментальна помилка атрибуції – це тенденція переоцінювання значення особистісних рис та установок людини, недооцінювання ролі ситуації у поясненні поведінки індивіда. Не знаючи чи знаючи недостатньо про причини поведінки іншого індивіда, люди починають приписувати один одному не властиві їм причини, зразки поведінки, загальні характеристики. Пояснюючи чийсь поведінку, людина надає дуже мало значення ситуації та дуже багато – особистості. Поведінка особи привертає більше уваги, ніж ситуаційні чинники. Помилка атрибуції здійснюється під час інтерпретації поведінки інших людей, хоча власну поведінку індивід пояснює з точки зору ситуації. З огляду на те, ким є суб'єкт сприймання: учасником події чи спостерігачем, Г. Келлі (Келлі, 1984) виокремлює такі типи атрибуції:

- особистісна атрибуція (причина приписується особисто тому, хто здійснює вчинок);
- об'єктна атрибуція (причина приписується об'єкту, на який спрямована дія);
- атрибуція, пов'язана з обставинами.

На процес міжособистісного сприймання, особливо під час формування першого враження в інклюзивному середовищі, відчутно впливають установки індивіда. Ефекти соціальної перцепції виникають як результат приписування чи поширення оцінного враження на сприймання дій, вчинків, особистісних рис іншої людини за дефіциту часу й джерел інформації. Найбільш вивченими в соціальній психології є ефект ореолу, феномен логічної помилки, ефект пріоритету, ефект новизни, ефект первинності, ефект поблажливості. Під час формування першого враження ефект ореолу проявляється в тому, що загальне позитивне враження про людину зумовлює позитивні оцінки навіть не представлених якостей. Ефект ореолу – це тенденція перебільшувати тим, хто сприймає, однорідність особистості співрозмовника, переносити сприятливе (несприятливе) враження про одну якість індивіда на всі інші. Сутність феномена логічної помилки полягає в наявності у спостерігачів (експертів) усталеної думки про взаємозв'язки певних якостей. Ефект пріоритету полягає в тому, що вплив отриманої раніше інформації значно сильніший від впливу наступної інформації. Ефект новизни діє в процесі сприймання знайомої людини й полягає в тому, що остання, найсвіжіша інформація стає найбільш значущою. Ефект первинності виявля-

ється тоді, коли сприймають незнайому людину. Під час оцінювання цієї людини роль установки відіграє первинна інформація. Ефект поблажливості реалізується як тенденція високого оцінювання інших людей за шкалою позитивних і низького – за шкалою негативних характеристик.

Висновки. Основними складовими частинами процесу міжособистісного пізнання, зокрема в умовах інклюзивного освітнього середовища, є сприймання та оцінювання зовнішніх ознак, поведінки індивіда, створення уявлень про його психологічні особливості, стани, прогнозування дій і вчинків, створення стратегії власної поведінки тощо. Перцептивні механізми та ефекти, такі як ідентифікація, емпатія, егоцентризм, рефлексія, стереотипізація, каузальна атрибуція, мають істотний вплив на формування гармонійних стосунків в інклюзивному освітньому середовищі та потребують свідомого підходу з боку педагогічних працівників, адже є основою формування продуктивних соціальних навичок та міжособистісної взаємодії учасників інклюзивного освітнього процесу.

Положення людини характеризується тими соціальними функціями, які вона виконує. В реальних відносинах, що складаються в класі з інклюзивним навчанням, інколи виникають протиріччя між положенням, яке займає учень у системі відповідальної залежності, та його місцем у системі особистих взаємовідносин. Динаміка взаємовідносин між учнями обумовлена низкою соціально-психологічних факторів.

Факт, що в дитячому колективі немає рівності, не вимагає доведення: одні користуються симпатіями багатьох ровесників, інші – менше, треті – виявляються в психологічній ізоляції. Положення учня в класі залежить від його особистісних якостей і від характерних особливостей тієї групи, відносно якої вимірюється його положення. Одне й те ж співвідношення особистих якостей може обумовлювати зовсім різні положення людини залежно від вимог, що склалися в конкретній групі. Вплив на положення дитини в системі особистих взаємовідносин справляє також думка вчителя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андреева Г. Психология социального познания. Москва : Аспект-Пресс, 2000. 304 с.
2. Брунер Дж. Психология познания. За пределами непосредственной информации. Москва : Директмедиа Паблишинг, 2008. 782 с.
3. Келли Г. Процесс каузальной атрибуции. Москва : изд-вл Московского университета, 1984. С. 127–137.
4. Ольшанский Д. Психология масс. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 322 с.
5. Синьов В., Шульженко Д. Психология инклюзивной освіти учнів зі спектром інтелектуальних та аутистичних порушень. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)*. 2017. Вип. 9.
6. Філоненко М. Психология спілкування. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 224 с.
7. Цимбалюк І. Психология спілкування. Київ : ВД «Професіонал», 2004. 304 с.
8. Чопік О. До проблеми актуальності стосунків в учнівському колективі інклюзивного класу. *Аксіома*. 2010. Вип. XV. С. 431–435.
9. Чопік О. Дослідження педагогічного впливу на формування колективу учнів інклюзивного класу. *Медобори – 2006*. 2013. Вип. XXII : у 2 ч. Ч. 2. С. 280–287.

REFERENCES

1. Andreeva G. Psychologiya social'nogo poznaniya. [Psychology of Social Understanding]. M. Aspect-Press. 2000. 304 p. [in Russian]
2. Bruner J. Psychologiya poznaniya. Za predelami neposredstvennoy informacii. [Psychology of Understanding. Beyond the Instant Information]. M.: Directmedia Publishing, 2008. 782 p. [in Russian].
3. Kelly G. Process kasual'noy atribucii. [The Process of Casual Attribution] M. Moscow University Publishing 1984, p. 127–137. [in Russian]
4. Ol'shanskiy D. Pdychologiya Mass. [Mass Psychology] SPb. Piter. 2002. 322 p. [in Russian]
5. Siniyov V., Shulzhenko D. Psychologiya inclusivnoi osviti uchniv z intelektual'nimi porushennyami i rozladami spectru autizmu [Psychology of inclusive education of students with intellectual violations and autism spectrum disorder] Important Issues of Special Education 2017. 9: 80–86. [in Ukrainian]
6. Phylonenko M. Psychologiya spilkuvannya [Psychology of Communication] K.: Center Uchbovoi Literaturi, 2008. 224 p. [in Ukrainian]
7. Tsymbaluk I. Psychologiya Spilkuvannya [Psychology of Communication]. K. Professional. 2004. 304 p. [in Ukrainian]
8. Chopik O. Do problem vazhливosti stosunkiv mizh uchnyami inllusivnich klasiv. [To the problem of importance of the relationships between students of inclusive classrooms]. Kamyanets-Podilsky National University of I. Ohienko 2010. 15: 431–435. [in Ukrainian]
9. Chopik O. Doslidzhennya pedagogichnogo vplivu na formuvannya uchnivskoi spilnoti v inclusivnomu klasi. [Research of pedagogical influence on the forming of students community in an inclusive classroom]. Kamyanets-Podilsky National University of I. Ohienko. 2013. 22: 280–287. [in Ukrainian]